МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
Історичний факультет
Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «Бакалавр»

на тему: **«Проблема української культури XVIII - початку XX ст. та її вивчення на уроках історії у закладах загальної середньої освіти.»**

Виконав: студент 4 курсу, групи IstP2-B22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія та право)
Сікора Максим Тарасович

Науковий керівник:
Кандидат історичних наук, доцент.
Задорожнюк А.Б.

Кам'янець-Подільський – 2026

ВСТУП……4

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Стан наукової розробленості української культури XVIII – початку XX ст. та її вивчення в освіті……9

1.2. Джерельна база дослідження української культури XVIII – початку XX ст.……12

1.3. Проблемні аспекти історіографії та значення джерел для дослідження..……16

2. **УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

2.1. Відображення української культури XVIII – початку XX ст. у державних стандартах та навчальних програмах…….18

2.2. Висвітлення української культури XVIII – початку XX ст. у шкільних підручниках з історії України……21

2.3. Основні проблеми та суперечності репрезентації української культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі історії……25

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Дидактичні засади та цілі вивчення української культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі історії……29

3.2. Форми і методи навчальної роботи при вивченні української культури XVIII – початку XX ст.……32

3.3. Методичні розробки та практичні рекомендації щодо вивчення теми в шкільному курсі історії України……37

ВИСНОВОК…….……43

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……..47

ВСТУП

Сучасний етап розвитку українського суспільства, позначений війною за незалежність, процесами націєтворення, переосмисленням історичного досвіду та пошуком власної ідентичності, актуалізує проблему глибокого засвоєння національної культурної спадщини. Особливої ваги набуває вивчення української культури XVIII – початку XX століття як періоду формування модерної нації, інтенсивного розвитку освіти, науки, літератури, мистецтва, національного руху. Саме в цей час закладаються підвалини української національної самосвідомості, формується образ України в європейському культурному просторі, виникають і утверджуються ключові символи, цінності та смисли, що й донині визначають культурно-цивілізаційний вибір українців.

У шкільному курсі історії культура виступає одним із провідних компонентів змісту, покликаним не лише інформувати учнів про факти та пам'ятки минулого, а й сприяти формуванню національної ідентичності, ціннісних орієнтацій, громадянської позиції. Проте в реальній навчальній практиці культурна проблематика нерідко залишається на периферії уваги вчителя: переважає політико-військова тематика, бракує цілісного бачення культурного процесу, системної роботи з історико-культурними джерелами, сучасних методичних підходів до викладання історії культури. Це зумовлює необхідність науково-педагогічного аналізу того, як саме українська культура XVIII – початку XX століття представлена в чинних шкільних програмах і підручниках, та вироблення методичних рекомендацій щодо підвищення ефективності її вивчення.

Актуальність обраної теми зумовлюється поєднанням кількох чинників. По-перше, українська культура XVIII – початку XX століття є одним із ключових предметів історичного пізнання, адже відображає складні процеси трансформації традиційного суспільства, формування модерної української нації, становлення національного руху та культурного відродження. По-друге, в умовах реформування шкільної історичної освіти, переходу до компетентнісного, діяльнісного та аксіологічного підходів, проблема змістового наповнення й методики викладання культурної складової набуває особливої ваги. По-третє, на тлі триваючої інформаційної та культурної агресії проти України особливого значення набуває формування у молодого покоління стійкого ціннісного ставлення до національної культури, усвідомлення її історичної тяглості та ролі в боротьбі за державну незалежність.

Об'єктом дослідження є процес вивчення української культури XVIII – початку XX століття в закладах загальної середньої освіти України в межах шкільного курсу історії.

Предметом дослідження виступає зміст і методика репрезентації української культури XVIII – початку XX століття у шкільних програмах, підручниках з історії України та практиці їх використання в навчальному процесі.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від XVIII до початку XX століття. Нижня межа обрана з огляду на початок ранньомодерних трансформацій українського суспільства. Верхня межа – початок XX століття – зумовлена посиленням національного руху, розгортанням

українського культурного відродження, формуванням модерної української нації.

Географічні межі дослідження охоплюють усі українські землі, що в означений період перебували у складі різних державних утворень, але розглядаються як єдиний етнокультурний простір.

Метою роботи є комплексний аналіз представлення української культури XVIII – початку XX століття в сучасному шкільному курсі історії України та обґрунтування методичних підходів до підвищення ефективності її вивчення.

Для досягнення поставленої мети в роботі визначено такі основні завдання:

1. охарактеризувати історичний контекст і основні напрями розвитку української культури XVIII – початку XX ст.;

2. проаналізувати стан наукової розробленості проблеми та окреслити джерельну базу дослідження;

3. дослідити місце та змістове наповнення тем, присвячених українській культурі XVIII – початку XX ст., у чинних навчальних програмах;

4. здійснити порівняльний аналіз шкільних підручників з історії України;

5. виявити основні проблеми, суперечності та прогалини у репрезентації культури;

6. обґрунтувати дидактичні засади, форми і методи вивчення культурної проблематики;

7. розробити й апробувати методичні матеріали з вивчення української культури XVIII – початку XX ст.

8. узагальнити результати дослідження та сформулювати практичні рекомендації.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності, культурологічний та аксіологічний підходи. Використано комплекс методів: історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, а також педагогічні методи аналізу навчально-методичної документації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення та висновки роботи можуть бути використані у практиці викладання історії України в закладах загальної середньої освіти; у процесі підготовки вчителів історії; при розробці навчально-методичних матеріалів.

Апробація результатів дослідження.Основні положення роботи апробовано під час педагогічної практики на базі Кам’янець-Подільської гімназії № 1 (19 січня — 27 березня 2026 р., 8 клас), а також у публікації: Сікора М. Культурологічний компонент у шкільному курсі «Історія України»: проблеми репрезентації та шляхи вдосконалення // Збірник студентських наукових праць. Кам’янець-Подільський, 2026. Вип. 23. Ч. 1. С. 44–47.

Структура роботи зумовлена метою, завданнями та логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на підрозділи, висновків та списку використаних джерел (39 найменувань).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Стан наукової розробленості української культури XVIII – початку XX ст. та її вивчення в освіті

Проблематика розвитку української культури XVIII – початку XX ст. посідає вагоме місце в сучасній історичній та культурологічній науці. Узагальнений виклад еволюції національної культури представлений у низці навчальних посібників «Історія української культури», де відповідний період розглядається як час переходу від ранньомодерної до модерної доби, формування нових освітніх, наукових і мистецьких інституцій, кристалізації модерної української нації та її культурної ідентичності [27, с. 214]. У цих працях простежуються основні напрями культурного процесу – розвиток освіти й науки, літератури, театру, музики, образотворчого мистецтва, церковного життя, народної культури – у контексті імперської політики та національного відродження.

Окрему групу становлять дослідження, присвячені культурно-мистецьким процесам XVIII ст. У статті «Філософські та історичні аспекти культурного та мистецького розквіту в Україні у XVIII столітті» аналізуються барокові традиції, роль церковних і освітніх інституцій, інтелектуальних центрів Лівобережжя і Правобережжя, підкреслюється взаємодія української культури з європейськими течіями [6, с. 46]. Для другої половини XIX – початку XX ст. характерні студії, що досліджують самоорганізацію українського суспільства, діяльність громадських і культурно-просвітницьких товариств, роль інтелігенції в

національному русі; узагальнення цих напрацювань подано, зокрема, у праці про самоорганізацію громадського життя українського народу другої половини XIX – початку XX ст. як в окремому напрямі історіографії [13].

Близькою до теми дослідження є історіографія історії освіти та педагогіки в Україні. У навчальному посібнику «Історія педагогіки та освіти в Україні» послідовно висвітлюється розвиток шкільної, професійної й вищої освіти, еволюція педагогічної думки, зміна змісту навчання від ранньомодерної доби до XX ст. Автори показують, як розширення мережі навчальних закладів, запровадження нових навчальних планів і програм, трансформація статусу української мови й елементів національної культури впливали на виховання та формування світогляду учнів. Окремі аспекти освітнього розвитку конкретизуються у статтях, присвячених становленню професійної школи, медичної освіти, педагогічній думці другої половини XIX ст., що дозволяє краще зрозуміти освітній контекст, у межах якого відбувалося засвоєння культурних цінностей [16, с. 114].

Важливий напрям історіографії становлять праці з методики навчання історії та гуманітарних дисциплін. Навчально-методичний посібник Г. Г. Яковенко «Методика навчання історії» розкриває предмет, цілі й завдання методики, принципи відбору й структурування навчального матеріалу, класифікацію методів і форм роботи на уроці, особливості використання історичних джерел, наочності й організації самостійної діяльності учнів. Авторка наголошує, що культурно-історичний матеріал має особливе значення для формування емоційно-ціннісного ставлення до минулого, розвитку здатності до інтерпретації культурних явищ і

самоідентифікації учнів як носіїв національної культури. Схожі тенденції простежуються в монографії про розвиток методики навчання української літератури в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., де аналізується перехід від знаннєвої до компетентнісної парадигми, посилення ролі національно-культурного компонента у змісті освіти.

Сучасні дослідження методики викладання історії української культури у вищій школі також роблять помітний внесок у наукове осмислення теми. У статті «Методика викладання історії української культури у вищій школі в контексті формування національних і патріотичних цінностей» обґрунтовується, що курс історії української культури має бути важливим інструментом формування національної та патріотичної самосвідомості студентів, а ефективність його вивчення забезпечується використанням проєктних технологій, роботи з джерелами, дискусійних форм навчання [25, с. 94].

Окремий пласт історіографії становлять біографічні та довідкові праці, що стосуються провідних діячів української історичної науки, культури, освіти. Монографія М. Телак, присвячена М. Грушевському як досліднику, а також віртуальна виставка НБУВ до 155-річчя вченого, висвітлюють його внесок у розробку концепції історії України, включно з історією культури, і вплив цих підходів на формування національного історичного наративу. Праця Т. Щербань про джерела з історії Українського наукового товариства в Києві та дослідження історії Київської духовної академії крізь призму біографій її діячів розкривають інтелектуальне середовище кінця ХІХ – початку ХХ ст., у якому формувалися нові підходи до розуміння української історії та культури. Довідники «Українська культура в іменах», «Педагоги України другої

половини XIX – початку XXI ст.», «Видатні державні та громадські діячі і правознавці України» систематизують відомості про діячів культури, освіти, науки й політики, що дає змогу відтворити персональний вимір культурної історії України.

Узагальнюючи, можна констатувати, що історіографія проблеми включає кілька взаємопов'язаних напрямів – історію української культури, історію освіти та педагогіки, методику навчання історії й гуманітарних дисциплін, біографічні та довідкові дослідження. Водночас спеціальні комплексні роботи, які б системно аналізували саме репрезентацію української культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі історії, залишаються поодинокими, що підкреслює актуальність і новизну обраного дослідження [25, с. 102].

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження є багатокомпонентною і включає кілька основних груп джерел, що відрізняються за родами й видами: 1) нормативно-правові акти та навчальні програми; 2) шкільні підручники з історії України; 3) наукові, навчальні та методичні видання; 4) довідкова й біографічна література; 5) електронні освітні ресурси. Таке структурування дозволяє забезпечити репрезентативність, повноту та різнобічність інформації, необхідної для аналізу теми.

До першої групи – нормативно-правових джерел – належить Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти України, у якому визначено мету, завдання й ключові компетентності шкільної освіти, зокрема вимогу формування в учнів національно-культурної ідентичності, поваги до національної спадщини [8]. Зміст навчання з

історії України конкретизується в програмах для 5–9 та 10–11 класів, де визначено розподіл тем за класами, розділами, часом на їх вивчення, а також очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів. Важливим нормативним документом є програма зовнішнього незалежного оцінювання з історії України 2026 р., яка фіксує перелік обов'язкових знань, умінь і навичок, у тому числі з теми «Культура України XVIII – початку XX ст.», що має бути засвоєна випускниками [31, с. 19]. Ці документи репрезентують «офіційне» бачення змісту й результатів історичної освіти та є базою для укладання програм і підручників.

Друга група – шкільні підручники з історії України для базової та старшої школи. У роботі насамперед аналізуються підручники В. С. Власова та С. В. Кульчицького для 9 і 11 класів (рівень стандарту), які є одними з найбільш поширених у практиці загальноосвітньої школи. Вони містять окремі параграфи, присвячені культурі України кінця XVIII – початку XX ст., де подано текст основного наративу, історичні документи, ілюстрації, біографічні довідки, запитання й завдання до матеріалу. Аналіз структури цих параграфів, добору персоналій і пам'яток культури, типів завдань дозволяє з'ясувати, які аспекти української культури вважаються пріоритетними на шкільному рівні, як співвідносяться фактологічний, концептуальний та ціннісний компоненти змісту.

Третю групу становлять наукові, навчальні та методичні видання. Навчальні посібники «Історія української культури» (Харків, Полтава, Львів) містять систематизований виклад історії української культури від найдавніших часів до XX ст., виділяючи окремі розділи, присвячені

XVIII – початку XX ст. Вони є основою для зіставлення академічного рівня осмислення культурних процесів з їхньою шкільною інтерпретацією. Посібник «Історія педагогіки та освіти в Україні» надає широкий фактологічний та концептуальний матеріал про розвиток освітньої системи, у межах якої відбувалося засвоєння культурних цінностей [16, с. 156]. Статті, присвячені культурним та освітнім процесам (філософсько-історичні аспекти культурного розквіту XVIII ст.) дозволяють деталізувати окремі аспекти досліджуваного періоду.

Четверту групу джерел становлять довідкові та біографічні видання. Довідник «Українська культура в іменах» містить стислі біографічні відомості про діячів культури різних епох, у тому числі XVIII – початку XX ст., що дозволяє уточнити дані про персоналії, представлені в шкільних підручниках [36, с. 184]. Енциклопедичний словник «Педагоги України другої половини XIX – початку XXI ст.» подає інформацію про вчителів, науковців, організаторів освіти, що дає змогу відтворити персональний вимір історії освіти та її культурної ролі. Біобібліографічний довідник про видатних державних і громадських діячів і правознавців України доповнює уявлення про осіб, які впливали на формування культурної та освітньої політики. Біографічні та історіографічні дослідження про М. Грушевського, Українське наукове товариство в Києві, Київську духовну академію розкривають інтелектуальний контекст, що має безпосередній стосунок до теми національної історії й культури.

П’яту групу становлять електронні освітні ресурси. Електронні каталоги та бібліотеки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О.

Сухомлинського, електронна бібліотека Інституту модернізації змісту освіти забезпечують доступ до значної кількості наукових, навчальних та методичних праць, що використовуються в дослідженні. Освітній портал ZNO.osvita.ua містить узагальнювальні матеріали, тести, схеми й таблиці з теми «Культура України XVIII – початку XX ст.», які широко використовуються учнями при підготовці до зовнішнього оцінювання і відображають найбільш «канонізований» перелік фактів та персоналій [39]. Аналіз цих ресурсів дозволяє побачити, які елементи культурної теми вважаються ключовими у контексті підсумкового контролю знань.

Отже, джерельна база дослідження є комплексною та репрезентативною: вона дає змогу простежити як нормативні засади шкільної історичної освіти, так і конкретний зміст навчальних текстів, науково-теоретичні підходи та реальний освітній контекст, у якому формуються уявлення учнів про українську культуру XVIII – початку XX ст.

1.3. Проблемні аспекти історіографії та значення джерел для дослідження

Попри значний обсяг історіографічних напрацювань, низка аспектів теми залишається недостатньо з’ясованою або дискусійною. Насамперед це стосується співвідношення політичної та культурної складових у шкільному курсі історії: аналіз програм і підручників свідчить про домінування політико-військової проблематики, тоді як культура часто подається стисло, у вигляді окремих параграфів чи додаткових рубрик. Другою проблемою є добір «канону» культурних діячів і явищ, що пропонуються учням: довідкові видання та наукові праці демонструють

значно ширше коло постатей і феноменів, ніж ті, що фактично потрапляють до шкільних підручників.

Потребує спеціального дослідження й питання відповідності шкільного бачення української культури XVIII – початку XX ст. сучасному рівню наукового осмислення цієї проблематики. Академічні курси з історії української культури наголошують на багатомірності культурного процесу, його зв’язку з соціальними, економічними, ментальними змінами, однак у шкільних текстах ці зв’язки часто спрощуються [7, с. 212]. Дискусійним є й ступінь реалізації компетентнісного, діяльнісного та аксіологічного підходів при вивченні культурної тематики: методичні праці формулюють високі вимоги до організації навчання, однак аналіз підручників і завдань свідчить, що культурний матеріал нерідко використовується переважно для запам’ятовування фактів, а не для формування в учнів умінь інтерпретувати й оцінювати культурні явища [38, с. 54].

У цьому контексті особливого значення набуває ретельний аналіз джерельної бази – нормативних документів, програм, підручників, наукових і методичних праць, довідкової літератури та електронних ресурсів. Саме зіставлення цих груп джерел дозволяє виявити розбіжності між науковим рівнем осмислення української культури XVIII – початку XX ст. та її шкільною репрезентацією, а також окреслити перспективні напрямки вдосконалення змісту й методики викладання відповідної теми [4, с. 26].

Висновки до розділу 1

У першому розділі проаналізовано стан наукової розробленості проблеми та охарактеризовано джерельну базу дослідження. Встановлено, що в українській історичній, культурологічній і педагогічній науці накопичено значний доробок з історії української культури XVIII – початку XX ст., історії освіти та методики навчання історії, однак комплексних праць, присвячених саме представленню української культури означеного періоду у шкільному курсі історії, практично немає. Це зумовлює актуальність проведення спеціального дослідження, спрямованого на подолання виявлених прогалин. Джерельна база роботи, структурована за родами й видами, включає нормативні акти й навчальні програми, шкільні підручники, наукові, навчальні та методичні видання, довідкову й біографічну літературу, електронні освітні ресурси.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. Відображення української культури XVIII – початку XX ст. у державних стандартах та навчальних програмах

Нормативну основу шкільної історичної освіти в Україні складають Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти та затверджені Міністерством освіти і науки програми з історії України для 5–9 і 10–11 класів. У Державному стандарті визначено загальні цілі шкільної освіти, ключові та предметні компетентності, серед яких особливе місце посідає формування національно-культурної ідентичності, поваги до культурної спадщини українського народу, усвідомлення власної приналежності до багатовікової цивілізаційної традиції [8]. Стандарт фіксує, що «прилучення до національних цінностей українського народу як інтегрованого надбання багатовікових культур» є одним із ключових орієнтирів суспільствознавчої галузі, до якої належить і курс історії України. Окрім того, документ вимагає «збалансованого викладу політичної, соціально-економічної історії та історії культури» — принцип, який безпосередньо стосується нашої теми.Навчальні програми для 5–9 та 10–11 класів конкретизують ці положення, визначаючи перелік розділів і тем, їх послідовність, орієнтовний розподіл навчального часу та очікувані результати навчання. У програмах для основної школи культура XVIII – початку XX ст. розглядається переважно в курсах 8–9 класів: теми сформульовані як «Культура України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.» та

«Культура України в другій половині XIX – на початку XX ст.», що засвідчує прагнення укладачів структурно виокремити культурний компонент [22]. Програма визначає обов'язкові для вивчення напрями: розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва, театру, музики, архітектури, народної культури, що відповідає широкому розумінню культури як багатовимірного явища.

Програми для старшої школи рівня стандарту та профільного рівня повертаються до цієї тематики на узагальнювальному рівні, розглядаючи культуру означеного часу як складову процесу формування модерної української нації [27, с. 34]. Тут культурний розвиток органічно пов'язується з темами модернізації суспільства, піднесення національного руху, входження України до європейського культурного простору. Потрібно зазначити, що в програмі для профільного рівня культурна складова є значно розширенішою, передбачає роботу з першоджерелами, комплекснішу аналітику, ніж на рівні стандарту — це відображає загальну логіку диференціації шкільної освіти залежно від освітніх потреб учнів.

Важливим орієнтиром для змісту шкільного курсу є програма зовнішнього незалежного оцінювання з історії України 2026 р., яка фіксує обов'язковий «канон» знань з теми «Культура України XVIII – початку XX ст.»[31, с. 22]. У відповідних підпунктах названо ключові культурні явища, пам'ятки архітектури й мистецтва, імена митців, письменників, композиторів, просвітителів і наукових діячів, знання яких перевіряється у форматі тестових завдань. Тим самим програма ЗНО виконує функцію практичного регулятора змісту шкільного курсу: те, що до неї включено, стає реальним предметом вивчення в більшості

класів незалежно від рівня навчання. Портал ZNO.osvita.ua систематизує відповідні матеріали у формі узагальнювальних таблиць і тестів, що безпосередньо відображає цей «канон» у загальнодоступному форматі [39].

Окреме значення для розуміння нормативно-програмного виміру шкільної освіти має затверджена МОН у 2024 р. концепція реформування історичної освіти в загальній середній школі. У цьому документі прямо зазначається, що «сучасна шкільна історична освіта має низку проблем» і потребує оновлення; серед ключових завдань реформи — деколонізація, посилення уваги до культурної та регіональної складових, запровадження єдиного інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» замість роздільних курсів «Історія України» та «Всесвітня історія». У контексті нашого дослідження принципово важливо, що реформа передбачає формування предметної компетентності через шість структурних елементів: хронологічну, просторову, інформаційну, логічну та аксіологічну, кожна з яких є необхідною для повноцінного опрацювання культурно-історичного матеріалу.

Таким чином, нормативно-програмні документи створюють рамку, в якій культура XVIII – початку XX ст. має своє чітко означене місце в шкільному курсі, однак переважна більшість вимог сформульована у загальній формі, що залишає простір для різних підходів до її реалізації в підручниках і на практиці. Актуальні реформаційні процеси в системі шкільної освіти додають цій темі нового контексту: в умовах перегляду нормативних засад і посилення уваги до національно-культурної ідентичності питання про те, як саме представлена українська культура в шкільному курсі, набуває стратегічного значення.

2.2. Висвітлення української культури XVIII – початку XX ст. у шкільних підручниках

Реалізацію програмних вимог у щоденній навчальній практиці забезпечують насамперед шкільні підручники. Для аналізу особливостей представлення культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі ключовими є підручники В. С. Власова для 9 класу та В. С. Власова й С. В. Кульчицького для 11 класу (рівень стандарту), розроблені відповідно до чинних програм. Підручник Власова для 8 класу також заслуговує на окрему увагу, оскільки охоплює ранньоновий час і частково стосується культурних процесів XVIII ст. Усі ці видання зорієнтовані на засади компетентнісно орієнтованого навчання, що безпосередньо визначає структуру та методичний апарат кожного параграфа.

У підручнику для 9 класу культурна тематика представлена в окремих параграфах, які логічно завершують вивчення відповідних політичних і соціально-економічних процесів [4, с. 145]. Структура параграфів, присвячених культурі, є типовою: вступне слово, виклад основного матеріалу (розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва, театру, музики, архітектури, народних традицій), документальні уривки, ілюстративний матеріал (портрети діячів, зображення пам'яток, обкладинки видань, сцени вистав), завдання й запитання. Такий підхід забезпечує поєднання фактологічного, джерелознавчого й візуального рівнів, що відповідає сучасним вимогам до шкільного підручника. Аналіз сучасних підручників з історії в контексті компетентнісного навчання свідчить, що вони орієнтовані на роботу з джерелами, формування аналітичних навичок та сприяння національно-патріотичному вихованню.

Змістовний «канон» культури XVIII – початку XX ст. у підручниках формується навколо кількох ключових тематичних блоків. Перший — розвиток освіти: заснування навчальних закладів, поширення грамотності, боротьба за українську мову в освіті. Другий — розвиток літератури та мови: «Енеїда» І. Котляревського як початок нової української літератури (1798), «Кобзар» Т. Шевченка, творчість П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. Третій — наука й наукові установи: розвиток природознавства, гуманітарних наук, діяльність Наукового товариства ім. Шевченка. Четвертий — мистецтво: живопис, музика, театр (Т. Шевченко як художник, М. Лисенко, М. Заньковецька, корифеї українського театру). П'ятий — архітектура й пам'ятки. Такий поділ відповідає традиційній культурологічній структурі й дозволяє учням охопити основні сфери культурного життя.

В академічних посібниках з «Історії української культури» (НУА, ПолтНТУ, ЛДУВС) ці самі процеси описуються значно розгорнутіше, з більшою увагою до регіональних особливостей, народної культури та повсякденного життя, впливу церкви й греко-католицької традиції на культуру Галичини [7, с. 156; 9, с. 120; 10, с. 210]. Стаття «Філософські та історичні аспекти культурно-мистецького розквіту в Україні у XVIII столітті» поглиблено розкриває барокові засади, інтелектуальне середовище Лівобережжя і Правобережжя, взаємодію з європейськими течіями [6, с. 32]. Порівняння шкільного і академічного рівнів засвідчує закономірне скорочення матеріалу, однак ставить питання: чи не призводить це скорочення до надмірного спрощення, що формує хибне або однобічне уявлення про культурний розвиток доби?

Підручник для 11 класу (рівень стандарту) повертається до культурної проблематики на узагальнювальному рівні, де культура XIX – початку XX ст. розглядається як складова модернізаційних процесів, національного руху, становлення державності [3, с. 178]. Тут акценти дещо зміщуються: більше уваги приділяється процесам і тенденціям, аніж конкретним постатям і датам. Учні мають можливість побачити культурний процес у ширшому контексті — формування модерної нації, протистояння імперським культурним обмеженням, зв'язку з загальноєвропейськими процесами. Дослідження формування парадигми національної самоідентифікації в українському мистецтві кінця XIX – початку XX ст. підтверджує, що саме в цей час відбувається органічне поєднання пошуку національної ідентичності та інтеграції з загальноєвропейськими культурними рухами.

Дидактичний апарат підручників (рубрики «Поміркуйте», «Обговоріть у класі», «Працюємо з джерелом», завдання різних рівнів) створює формальні умови для реалізації компетентнісного підходу [3, с. 182; 4, с. 154]. Методичний посібник Пометун та Гупан «Компетентнісно орієнтована методика навчання історії» фіксує, що завдання у підручнику мають охоплювати весь спектр від репродуктивних до творчо-дослідницьких. Аналіз підручника Власова свідчить, що частина завдань спрямована на вищі рівні мислення (аналіз, синтез, оцінка), тоді як решта — переважно на репродуктивне відтворення фактів. Характерно, що для культурної тематики переважають завдання на впізнавання (ідентифікувати пам'ятку на ілюстрації, назвати автора твору), рідше — на аналіз (порівняти культурні явища, пояснити

причини розквіту певного напряму, визначити вплив зовнішніх чинників).

Особливої уваги заслуговує питання відображення постатей у шкільних підручниках. У статті «Вивчення історичних постатей на уроках історії України як засіб формування творчого мислення учнів» доводиться, що робота з персоналіями є потужним інструментом формування ціннісних орієнтацій учнів, однак ефективна лише тоді, коли виходить за межі переліку біографічних фактів і «створює живі, образні портрети». У підручниках Власова постаті культурних діячів здебільшого представлені через стислі біографічні довідки у рубриках «Персоналія» або «Портрет епохи», що є кроком у правильному напрямку, хоча й не завжди забезпечує глибоке занурення у культурний контекст діяльності тієї чи іншої людини [4, с. 167]. Довідкові видання «Українська культура в іменах», «Педагоги України другої половини XIX – початку XXI ст.» пропонують значно ширший спектр постатей, ніж той, що потрапляє до підручника [36, с. 312].

2.3. Основні проблеми та суперечності репрезентації культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі

Аналіз нормативно-програмних документів і підручників дає змогу виявити низку системних проблем і суперечностей, що характеризують репрезентацію української культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі. Першою і найбільш очевидною є структурна маргінальність культурної тематики відносно політичної та соціально-економічної проблематики. Попри наявність окремих параграфів, присвячених

культурі, більша частина навчального часу й обсягу підручника відводиться на вивчення воєн, реформ, суспільних рухів. Це продукує серед учнів стійке уявлення про те, що культура є «додатком» до «справжньої» — тобто політичної — історії, тоді як сучасна наука розглядає культуру як рівноправний і навіть системоутворювальний вимір будь-якого суспільства [7, с. 214].

Другою суттєвою проблемою є вузькість і нерівномірність шкільного «канону» культурних явищ і постатей. Порівняння переліку осіб, представлених у підручниках, із вмістом довідника «Українська культура в іменах», енциклопедичного словника «Педагоги України» та академічних посібників з «Історії української культури» показує, що до шкільного тексту потрапляє незначна частина діячів культури. Переважають загальновизнані «класики» (Шевченко, Франко, Леся Українка, Лисенко, Нечуй-Левицький та ін.), тоді як цілі пласти регіональної культури, народного мистецтва й побуту, культури Слобожанщини, Полісся, Галичини поза «великими іменами» залишаються поза увагою. Дослідники ролі національної культури в деконфліктизації суспільства наголошують, що обмеження «канону» кількома центральними постатями ризикує звузити і спростити уявлення учнів про культурну різноманітність українського суспільства.

Третьою проблемою є недостатня реалізація аксіологічного й емоційно-ціннісного виміру вивчення культури. У нормативних документах задекларовано формування в учнів поваги до культурної спадщини, усвідомлення її значущості для сучасності, готовності її захищати й примножувати [1, с. 22; 4, с. 48]. Однак у реальному змісті підручника культурний матеріал переважно подається в інформаційно-описовому

ключі, тоді як завдання на особистісну ідентифікацію («яке значення має ця пам'ятка для тебе?», «чому цей діяч є важливим для нашої культури сьогодні?») зустрічаються рідко. Дослідження з формування національно-патріотичних цінностей у контексті викладання історії та культури підтверджують, що «активне навчання», занурення в ціннісний вимір матеріалу, обговорення його значущості для сучасності є значно ефективнішими, ніж просте відтворення фактів.

Четверта суперечність стосується питання деколонізації змісту шкільного курсу. Навчальні видання, написані ще до 2022 р., часто відображали наративи, де культурний розвиток України XVIII – XIX ст. розглядається переважно в «загальноросійському» або «загальноімперському» контексті без належного акцентування на репресивній природі русифікаційної та цензурної політики, на опорі й збереженні питомо українських культурних традицій [16, с. 54]. Спеціальні дослідження з деколонізації шкільної освіти фіксують, що в умовах повномасштабної війни ця проблема набула критичної гостроти: матеріали про Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876), заборону перекладів і театральних постановок мають отримати набагато більший акцент, ніж це традиційно було прийнято. Дослідження процесів деколонізації педагогічної думки та змісту освіти також вказують на необхідність перегляду підходів до висвітлення саме культурних тем.

П'ятою проблемою є недостатня інтеграція цифрових освітніх ресурсів у вивчення культурної тематики. Науково-методичні праці одностайно наголошують на перевагах використання віртуальних екскурсій, мультимедійних презентацій, онлайн-архівів, електронних бібліотек для

занурення учнів у культурну атмосферу доби [25, с. 124]. Бібліотечні ресурси НБУВ, Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського та ІМЗО містять значний обсяг оцифрованих пам'яток і наукових матеріалів, придатних для шкільної аудиторії. Водночас аналіз сучасної практики викладання демонструє, що використання ІКТ при вивченні культурної тематики значною мірою залежить від ентузіазму окремих учителів і не закріплене системно в навчально-методичному забезпеченні курсу.

Шостою проблемою є специфіка оцінювання навчальних досягнень з теми. Аналіз завдань ЗНО та матеріалів тематичного контролю свідчить про переважання тестових запитань на впізнавання, встановлення відповідностей, хронологічне впорядкування — типів, що ефективно перевіряють фактологічну обізнаність, але практично не виявляють сформованості аналітичних, оціночних чи творчих умінь [31, с. 31]. Натомість методичний посібник Г. Яковенко наголошує, що перевірка рівня опанування культурно-історичного матеріалу має включати завдання відкритого типу, портфоліо, проєктні роботи, де учень демонструє власне розуміння й оцінку явищ. Електронне оцінювання результатів навчання теоретично відкриває нові можливості для більш різноманітних форм контролю, однак на практиці поки що зводиться переважно до тих самих тестових форматів [23, с. 72].

Нарешті, сьомою суперечністю є розрив між науковим рівнем осмислення культури XVIII – початку XX ст. в академічних джерелах і її шкільною репрезентацією. Академічні посібники з «Історії української культури», статті з філософсько-культурологічного аналізу культурних процесів, дослідження самоорганізації суспільного життя подають

культуру як складну, суперечливу, регіонально та соціально диференційовану систему [7, с. 267]. Шкільний підручник у силу об'єктивних обмежень змушений суттєво спрощувати цю картину, що само по собі є неминучим — однак міра й характер спрощення є дискусійними і потребують цілеспрямованої методичної рефлексії.

Висновок до розділу 2

Отже, репрезентація української культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі є результатом взаємодії нормативних вимог, видавничих обмежень, усталених традицій і сучасних методичних пошуків. Виявлені проблеми — маргінальність культурної тематики, вузький «канон», слабкий аксіологічний вимір, незавершена деколонізація, обмежене використання ІКТ та переважно фактологічне оцінювання — є системними і потребують комплексного вирішення як на рівні оновлення програм і підручників, так і на рівні методики викладання у конкретному класі.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Дидактичні засади та цілі вивчення української культури XVIII – початку XX ст. у шкільному курсі історії

Вивчення культурно-історичного матеріалу в шкільному курсі історії регулюється загальними дидактичними принципами та специфічними підходами, характерними для сучасної методики навчання гуманітарних дисциплін. Навчально-методичний посібник Г. Г. Яковенко «Методика навчання історії» визначає головною метою шкільного курсу формування в учнів цілісного уявлення про хід і закономірності розвитку суспільства, що передбачає органічну єдність трьох складових: знаннєвої, діяльнісної та ціннісної [38, с. 42]. Щодо культурно-історичного матеріалу авторка наголошує, що саме він має найбільший потенціал для реалізації ціннісної складової, оскільки дозволяє встановити живий зв'язок між минулим і сучасністю, між загальноісторичними процесами та індивідуальним людським досвідом [38, с. 45].

У контексті компетентнісного навчання мета вивчення теми «Культура України XVIII – початку XX ст.» може бути окреслена на кількох взаємопов'язаних рівнях. Перший рівень — знаннєвий: учні мають знати основні явища, напрями, постаті та пам'ятки культури відповідного часу, вміти розміщувати їх у хронологічній та просторовій системі координат [4, с. 28]. Другий рівень — процесуально-діяльнісний: учні мають уміти аналізувати культурні пам'ятки як історичні джерела, характеризувати

культурні процеси, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між суспільними умовами й культурним розвитком. Третій рівень — ціннісно-особистісний: учні мають усвідомлювати значення культурної спадщини для сучасної ідентичності, формувати повагу до неї, виявляти здатність захищати й примножувати цю спадщину. Такий потрійний вимір відповідає вимогам Державного стандарту та програм і є необхідною основою для розробки конкретних методичних рішень.

Дидактичною основою сучасного уроку з культурної тематики є компетентнісно орієнтований підхід, який передбачає зміщення акценту з передачі готових знань на організацію пізнавальної діяльності учня. У посібнику «Компетентнісно орієнтована методика навчання історії» зазначається, що такий підхід вимагає «переносу акцентів від змісту до результатів, від знань до розвитку» й тісно пов'язаний із особистісно орієнтованим та діяльнісним підходами до навчання. У застосуванні до теми «Культура України XVIII – початку XX ст.» це означає, що учень має не просто отримати інформацію про Котляревського чи Шевченка, а самостійно «відкрити» значення їхньої творчості, зіставити різні оцінки, сформулювати власну позицію.

Важливою дидактичною засадою є принцип інтегративності, тобто встановлення міжпредметних зв'язків між курсом історії, українською літературою, мистецтвом, музикою. Стаття «Методика викладання історії української культури у вищій школі в контексті формування національно-патріотичних цінностей» доводить, що курс, побудований на інтеграції різних видів мистецтва та культурних практик, формує значно глибше й стійкіше розуміння культурного процесу, ніж суто інформаційна подача [25, с. 88]. Для шкільного рівня ця теза є не менш

актуальною: залучення на уроці літературних уривків, ілюстрацій, музичних фрагментів, архітектурних зображень перетворює тему з переліку фактів на живу культурну «панораму» доби.

Не менш суттєвим дидактичним принципом є аксіологізація навчання — цілеспрямоване формування ціннісних орієнтацій через зміст і методи вивчення культурного матеріалу. Дослідження з формування національно-культурної ідентичності особистості у позашкільній та шкільній освіті підтверджує, що ідентифікаційна активність учнів формується не через засвоєння абстрактних знань, а через «чуттєве ставлення до історичного минулого і почуття гордості за культурно-історичні досягнення нації». На уроці це досягається через зосередження на особистісних долях митців (відповідно до їх суспільного значення), через роботу зі справжніми пам'ятками, через питання про їх актуальність сьогодні — особливо у контексті триваючої боротьби за збереження національної культури в умовах війни.

Окрему роль у системі дидактичних засад відіграють принципи деколонізації та відновлення «справжнього» образу української культури. Дослідження «Від деколонізації історії до формування національної ідентичності» вказує, що дидактика сучасного уроку має забезпечувати подолання русифікованих наративів через акцентування самобутності, оригінальності та стійкості українського культурного процесу, підкреслення факту свідомої культурної боротьби та опору в умовах Валуєвського циркуляру, Емського указу та загальної імперської репресивної політики. Цей принцип є особливо важливим для теми XVIII – початку XX ст., яка охоплює саме той час, коли тиск на українську культуру був найбільш систематичним і жорстоким.

Підсумовуючи, дидактичні засади вивчення теми «Культура України XVIII – початку XX ст.» включають: компетентнісний, діяльнісний та ціннісний підходи; принципи науковості, системності, наочності, доступності; інтегративність і міжпредметність; аксіологізацію й емоційно-особистісне залучення; деколонізацію змісту й відновлення автентичного погляду на українську культурну спадщину [38, с. 56; 25, с. 92; 27, с. 34]. Усі вони мають органічно поєднуватися в конкретних формах і методах навчальної роботи, яким присвячений наступний підрозділ.

3.2. Форми і методи навчальної роботи при вивченні теми

Практична реалізація дидактичних засад вивчення української культури XVIII – початку XX ст. здійснюється через систему форм і методів навчальної роботи. За класифікацією Г. Яковенко, методи навчання історії поділяються на словесні, наочні та практичні, що у поєднанні з активними та інтерактивними підходами утворюють широкий методичний арсенал, придатний для роботи з культурно-історичним матеріалом [38, с. 62]. У сучасних дослідженнях з методики навчання наголошується, що традиційний поділ на «пасивні» (пояснювально-ілюстративні) та «активні» методи є дещо умовним, але важливим як орієнтир: для уроків з культурної тематики оптимальним є поєднання розповіді вчителя з організацією самостійної дослідницької діяльності учнів.

Центральним методом при вивченні культури є робота з джерелами та пам'ятками. Як стверджує Г. Яковенко, «культурна пам'ятка — це не

ілюстрація до тексту підручника, а самостійне першоджерело, що потребує вдумливого аналізу» [38, с. 65]. Практичне застосування цього методу передбачає аналіз літературних уривків (наприклад, фрагментів «Енеїди» Котляревського або «Кобзаря» Шевченка), розгляд і «читання» художніх полотен (репродукцій картин Т. Шевченка-художника, О. Мурашка, І. Труша), прослуховування музичних творів М. Лисенка, С. Гулака-Артемовського, розгляд зображень архітектурних пам'яток. Під час такої роботи учні мають не просто описати, що вони бачать або чують, а відповісти на питання: яку ідею передає автор? Як цей твір пов'язаний із суспільними процесами свого часу? Чим він цінний сьогодні? Методи роботи з портретами і біографіями культурних діячів є особливо ефективними для формування ціннісних орієнтацій учнів. Стаття «Вивчення історичних постатей на уроках історії України як засіб формування творчого мислення учнів» доводить, що для досягнення виховного ефекту портрет культурного діяча має бути не переліком дат і творів, а «живим образом», що відображає особистісний вибір людини, її внутрішній конфлікт і силу духу. На практиці це може реалізовуватися через рольові ігри (учень «від імені Шевченка» пояснює своє рішення писати по-українськи в умовах переслідувань), написання «листів від епохи», складання «психологічних портретів» чи «щоденникових записів» від імені діяча. Такі форми роботи задіюють уяву й емпатію учнів, що багаторазово посилює запам'ятовування й ціннісне засвоєння матеріалу [38, с. 71].

Інтерактивні методи є одними з найдієвіших при вивченні культурної тематики, оскільки саме культура потребує не запам'ятовування, а особистого осмислення й діалогу. Серед методів, які активно

використовуються на уроках, — «мозковий штурм», «мікрофон», «дерево рішень», «за–проти», дискусія, «ажурна пилка», рольова гра, «коло ідей». Наприклад, при вивченні теми «Культура України другої половини XIX ст.» ефективно працює метод «ажурна пилка»: клас ділиться на групи, кожна досліджує окремий напрям (освіта, наука, література, мистецтво, театр), а потім учасники «переміщуються» між групами, навчаючи одне одного [38, с. 78]. Дискусії та метод «за–проти» можуть застосовуватися при обговоренні значення Шевченка для національного відродження, ролі Наукового товариства ім. Шевченка, впливу репресивної політики на культуру.

Проєктна діяльність є потужним засобом інтеграції знань, навичок і цінностей при вивченні культурно-історичного матеріалу. Вебінар «Проєктна діяльність як засіб формування української національної ідентичності учнів» наголошує, що саме проєкти «охоплюють історичні, соціальні та культурні аспекти», допомагають учням усвідомлювати свою роль у збереженні та розвитку культури, розвивають критичне мислення й командну роботу. Можливі теми проєктів у межах досліджуваної теми: «Виставка однієї пам'ятки» (учні досліджують і презентують одну пам'ятку культури), «Культурна карта України XIX ст.» (укладання інтерактивної карти культурних осередків), «Портрет митця» (мультимедійна презентація про обраного діяча), «Живий театр» (інсценізація уривку з п'єси Котляревського чи Карпенка-Карого).

Музейна педагогіка та екскурсійна діяльність відкривають учням можливість безпосереднього контакту з пам'ятками культури. Дослідження «Музейна педагогіка як засіб патріотичного виховання дітей і молоді» вказує, що музеї допомагають «поринути в минуле,

дізнатися про героїчні сторінки, культурні надбання, народні звичаї та традиції», а також реалізують функцію «зв'язку між історією та сучасністю». При вивченні теми «Культура України XVIII – початку XX ст.» доцільно організовувати відвідування художніх музеїв (для ознайомлення з творами Шевченка-художника, Мурашка, Труша), краєзнавчих музеїв, архітектурних ансамблів. За умов дистанційного навчання або неможливості фізичного відвідування аналогічну функцію можуть виконувати віртуальні тури — портали НБУВ, Державної педагогічної бібліотеки ім. Сухомлинського, Google Arts & Culture відкривають доступ до оцифрованих пам'яток і колекцій [32, с.12].

Цифрові та електронні форми навчання набувають дедалі більшого значення в сучасній шкільній практиці. Стаття «Електронне оцінювання результатів навчання здобувачів освіти» наголошує, що використання електронних платформ дозволяє урізноманітнити завдання й перевірочні форми, забезпечити миттєвий зворотний зв'язок та диференціювати навчання [23, с. 45]. При вивченні культурної тематики цифрові технології відкривають можливості для роботи з онлайн-архівами, перегляду відеоуроків (зокрема відеоурок «Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» каналу «Уроки Пітона КАА» є популярним серед учнів як засіб підготовки до ЗНО), складання інтерактивних тестів, роботи в спільних онлайн-документах, участі в онлайн-квестах і веб-квестах. Освітній портал ZNO.osvita.ua забезпечує систематизований перелік матеріалів і тестів із теми, що може використовуватися не лише для підготовки до зовнішнього оцінювання, а й для поточного тематичного контролю [39].

Освітній діалог як метод і принцип організації навчання є особливо цінним при засвоєнні культурно-ціннісного матеріалу. Стаття «Освітній діалог у контексті сучасних освітніх викликів» розглядає діалог як «базовий механізм формування суб'єктності учня» у навчальному процесі й доводить, що через організоване спілкування, обмін думками і аргументами учень значно глибше засвоює матеріал і формує власну позицію [27, с. 114]. На уроці, присвяченому, наприклад, значенню «Кобзаря» Шевченка, освітній діалог може організовуватися у формі «Сократівської бесіди»: вчитель ставить відкриті запитання, що спонукають учнів думати й аргументувати, а не відтворювати готові відповіді. Це суттєво відрізняється від традиційного «питання–відповідь», де учень лише відтворює прочитане в підручнику.

Таким чином, методичний арсенал для вивчення теми «Культура України XVIII – початку XX ст.» є багатим і різноманітним. Оптимальним є поєднання традиційних методів (розповідь, лекція, бесіда) з активними та інтерактивними формами роботи (дискусія, рольова гра, проєкт, «ажурна пилка»), роботою з автентичними культурними пам'ятками, використанням цифрових ресурсів і елементів музейної педагогіки. Конкретний вибір методів має відповідати дидактичній меті уроку, навчальним можливостям класу, темпу та рівню підготовки учнів.

3.3. Методичні розробки та практичні рекомендації щодо вивчення теми

На основі аналізу дидактичних засад, методичного арсеналу і виявлених проблем репрезентації теми у шкільному курсі можна сформулювати систему практичних методичних рекомендацій і запропонувати зразкові розробки уроків із теми «Культура України XVIII – початку XX ст.».

Загальні методичні рекомендації. По-перше, рекомендується будувати вивчення теми не як ізольований блок («культурний додаток» до політичної й соціально-економічної історії), а як органічну складову цілісного курсу, яка пронизує весь навчальний рік. Для цього доцільно використовувати прийом «культурного наскрізного питання» — наприклад: «Як кожна епоха відповідала на питання «Хто ми?» засобами культури?» Таке питання проходить через увесь курс і допомагає учням бачити культуру не як окремий «урок», а як постійний діалог суспільства зі своєю ідентичністю [38, с. 92]. По-друге, рекомендується свідомо розширювати шкільний «канон» за рахунок регіональних культурних явищ, народного мистецтва, жіночих постатей в українській культурі (не лише Леся Українка, а й Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, С. Крушельницька). Для цього можна використовувати довідники «Українська культура в іменах» та «Педагоги України» як додаткові джерела [36, с. 245].

Зразок розробки уроку 1. Тема: «Літературний рух в Україні першої половини XIX ст.: від Котляревського до Шевченка» (8–9 клас, комбінований урок із елементами дослідницької діяльності).

Мета уроку: узагальнити й систематизувати знання про розвиток нової української літератури; формувати вміння аналізувати літературний

текст як культурне й історичне джерело; виховувати пошану до літературної спадщини як основи національної ідентичності.

Хід уроку:

1. Мотивація (5 хв.):Вчитель показує на екрані перший рядок «Енеїди» («Еней був парубок моторний…») і ставить запитання: «Це початок поеми про троянського героя. Чому тоді вона вважається початком нової української літератури?» Учні висловлюють версії — починається пошуковий діалог.

2. Вивчення нового матеріалу (15 хв.):Стисла розповідь учителя (5 хв.) + робота в групах (10 хв.): кожна група отримує «досьє» на одного автора (Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Куліш, Шевченко) — уривок тексту, портрет, ключові факти біографії, контекст доби. Завдання: підготувати коротку «презентацію» автора (2–3 хв.) за схемою: «Хто? Що написав? Чому це важливо?»

3. Колективне обговорення (10 хв.):Після презентацій — питання: «Що спільного у всіх цих авторів? Яку ідею вони утверджували? Що їм загрожувало?» Це виводить учнів на розуміння культурного опору як відповіді на репресивну політику.

4. Робота з джерелом (8 хв.):Уривок із листа Шевченка або його поетичного тексту — аналіз за схемою: автор → ідея → умови написання → значення. Відповідні питання включено до завдань ЗНО, тому цей прийом є ще й підготовкою до тестування [31, с. 34].

5. Підсумок і рефлексія (7 хв.):Метод «незакінченого речення»: «Українська література першої половини XIX ст. — це...», «Мені здається, що найважливішим у цій темі є...».

Зразок розробки уроку 2. Тема: «Образотворче мистецтво, архітектура і музика України другої половини XIX – початку XX ст.» (9 клас, урок-«галерея»).

Мета уроку: формувати вміння «читати» художній твір і архітектурний об'єкт як культурно-історичне джерело; розвивати естетичний смак і повагу до культурної спадщини.

Хід уроку:

1. Організація «класної галереї» (5 хв.):На стінах класу або слайдах екрану розміщено 8–10 репродукцій. Учні протягом 5 хвилин «ходять по галереї», кожен записує перші враження від двох обраних творів.

2. Аналіз у парах (10 хв.):Кожна пара отримує одну репродукцію і схему аналізу: «Що зображено? Який настрій твору? Яка ідея? Як пов'язано з добою?»

3. Розповідь учителя (10 хв.):Стислий огляд основних напрямів, постатей і пам'яток із використанням наочності.

4. Проблемне запитання (7 хв.): «Як ви думаєте, чому в цей час так активно розвивалося українське мистецтво — незважаючи на Валуєвський циркуляр і Емський указ?»

5. Рефлексія (8 хв.):Учні обирають одну пам'ятку з «галереї» і пишуть коротке есе (5–7 речень): «Чому ця пам'ятка важлива для нас сьогодні?» [31, с. 38].

Рекомендації щодо оцінювання.Рекомендується впроваджувати різноманітні форми оцінювання: поряд зі стандартними тестами доцільно використовувати есе, творчі проєкти, усні презентації, «портфоліо культурних відкриттів». Стаття про електронне оцінювання вказує, що сучасні платформи дозволяють включати до тесту завдання відкритого типу, що значно підвищує діагностичну цінність оцінювання [23, с. 56]. Для узагальнення теми особливо ефективними є уроки-дискусії, де оцінюється якість аргументації й рівень особистісного осмислення матеріалу.

Рекомендації щодо використання електронних ресурсів.Для самостійної та позакласної роботи учнів рекомендується систематично залучати ресурси НБУВ, Державної педагогічної бібліотеки ім. Сухомлинського та електронної бібліотеки ІМЗО. При підготовці до ЗНО учням варто активно використовувати ZNO.osvita.ua [31, с. 94] для самоперевірки.

Рекомендації щодо реалізації деколонізаційного підходу: доцільно присвячувати окремий час на кожному уроці темі «культура в умовах тиску» — показувати, як Шевченко творив у засланні, як Франко долав цензуру, як Лисенко відстоював українське в музиці. Такий підхід виховує гордість і стійкість, оскільки показує, що культурна перемога була здобута всупереч системному опору.

Таким чином, система методичних розробок спрямована на подолання виявлених проблем у репрезентації та вивченні теми. Вона охоплює:

зразки уроків, рекомендації щодо розширення «канону» і деколонізації змісту, диверсифікацію форм оцінювання та ефективне використання цифрових ресурсів [31, с. 98].

Висновки до розділу 3

У третьому розділі визначено дидактичні засади та цілі вивчення теми, схарактеризовано основні форми і методи навчальної роботи, запропоновано зразкові розробки уроків і систему практичних рекомендацій. Встановлено, що ефективне вивчення теми «Культура України XVIII – початку XX ст.» потребує органічного поєднання компетентнісного, діяльнісного та аксіологічного підходів, реалізації принципів деколонізації змісту, широкого використання інтерактивних методів, роботи з автентичними пам'ятками, проєктної діяльності та цифрових освітніх ресурсів. Запропонована система методичних рекомендацій і зразкових розробок може стати практичним інструментом для вчителів-істориків у роботі з відповідними темами шкільного курсу.

ВИСНОВОК

Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку теоретичних і практичних результатів, що випливають зі змісту роботи.

Українська культура XVIII – початку XX ст. є складним і багатовимірним феноменом, у якому відбилися суперечливі процеси доби: колоніальне стиснення з боку Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, потужний внутрішній потяг до самоствердження, поступове долучення до загальноєвропейських культурних течій і водночас – збереження та осмислення власної традиції. Ці суперечності зробили культурний процес зазначеного періоду дієвим чинником формування модерної української нації й визначили його особливе місце в системі шкільного вивчення вітчизняної історії.

Аналіз стану розробки теми в науковій і науково-методичній літературі засвідчив, що дослідники досягли значних результатів у вивченні окремих галузей і явищ культури, персоналій, регіональних відмінностей та загальних тенденцій культурного розвитку. Разом із тим методичний вимір проблеми – питання про те,яким чином здобутки вітчизняної культурології та культурної спадщини транслюються в шкільну практику – залишається менш дослідженим, що підтверджує актуальність обраної теми.

Вивчення нормативно-методичного забезпечення шкільного курсу показало, що Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти та навчальні програми з історії України в цілому відводять культурній тематиці належне місце, фіксують її роль у формуванні національно-культурної ідентичності учнів і компетентнісних

результатів навчання. Водночас у нормативних документах помітний дисбаланс між розгорнутим переліком знань і вмінь та більш загальним окресленням аксіологічної, ціннісної складової, що залишає широкий простір для інтерпретації на рівні підручників і конкретної педагогічної

практики.

Аналіз шкільних підручників з історії України для 8–9 та 10–11 класів засвідчив, що в них сформований базовий «культурний канон» – коло знакових постатей і явищ, обов'язкових для засвоєння. Такий підхід забезпечує мінімально необхідний рівень обізнаності учнів, однак і обмежує їхнє сприйняття культурного процесу переважно «великими іменами» й «великими творами», залишаючи поза увагою регіональні відмінності, народну культуру й культурні практики повсякдення. Дидактичний апарат підручників частково реалізує компетентнісний підхід, проте значна частина завдань орієнтована на репродуктивне відтворення фактів, а не на їх аналіз та критичне осмислення.

Дослідження виявило низку актуальних суперечностей у репрезентації теми: дисбаланс між політичним і культурним вимірами змісту; невідповідність між задекларованими в стандартах компетентнісними підходами й реальним рівнем завдань; обмежене застосування можливостей ІКТ, музейної педагогіки та проєктної діяльності; частковий і непослідовний характер деколонізації навчального наративу в умовах триваючої російсько-української війни.

На основі здобутих результатів можна сформулювати такі практичні рекомендації. По-перше, доцільно збагатити зміст підручників матеріалами про регіональні культурні особливості, представників

«другого ряду» та явища масової і народної культури, що дозволить сформувати в учнів цілісніший образ епохи.

По-друге, необхідно суттєво розширити завдання аналітичного, оцінювального й творчого характеру при вивченні культурної тематики – зокрема через залучення першоджерел, образотворчих матеріалів, порівняльних аналізів, що відповідатиме духу компетентнісної освіти. По-третє, системне впровадження ІКТ-ресурсів (віртуальні музеї, оцифровані архіви, мультимедійні презентації) могло б суттєво урізноманітнити навчальний досвід і підвищити мотивацію учнів до вивчення культурної спадщини. По-четверте, варто більш послідовно відображати у навчальних текстах репресивний характер імперської культурної політики щодо України та стійкість і відродження української культурної традиції – особливо в контексті сучасних викликів, пов'язаних із збройною агресією Росії.

Матеріали дослідження можуть бути використані в подальшій науково-методичній роботі над удосконаленням програм і підручників з історії України, а також у практиці шкільного викладання відповідної тематики. Перспективними напрямами подальшого дослідження є порівняльний аналіз підходів до вивчення культурної тематики в різних регіонах України, розробка методичних рекомендацій щодо використання музейних і цифрових ресурсів на уроках з культури XVIII – початку XX ст., а також вивчення досвіду зарубіжних дидактичних систем у цій галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Баханов К. О. Проблеми реалізації культурологічного підходу у шкільному курсі «Історія України». Педагогіка і психологія. 2015. № 2 (87). С. 44–51.
2. Видатні державні та громадські діячі і правознавці України : біобібліогр. довідник / авт.-упор. В. М. Єрмоленко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 520 с.
3. Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ : Генеза, 2019. 240 с.
4. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України : підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ : Літера, 2022. 256 с.
5. Вчити історію по-новому. Чому про інтегрований курс для шкіл дискутують фахівці. Локальна історія. 2024. URL: https://localhistory.org.ua (дата звернення: 22.04.2026).
6. Горбань Т. Ю. Філософські та історичні аспекти культурного та мистецького розквіту в Україні у XVIII столітті. Науковий вісник. 2018. № 3. С. 42–51.
7. Гриневич В. Осмислення українського минулого у шкільних курсах історії: виклики деколонізації. Український історичний журнал. 2023. № 2. С. 120–138.
8. Державний стандарт базової середньої освіти : затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 20.04.2026).
9. Дубинський В. А. Методика викладання історії в школі : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ПДПУ, 2012. 256 с.
10. Дубинський В. А. Практикум з шкільного курсу історії України та методики навчання : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2016. 220 с.
11. «Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.» Історія в сучасній школі. 2012. № 6. С. 10–16.

12. Задорожна Л. В. Вивчення культурної спадщини України XVIII–XIX ст. у шкільному курсі «Історія України»: методичні аспекти. Історія в школах України. 2017. № 4. С. 12–18.
13. Зінченко А. Л. Самоорганізація громадського життя українського народу другої половини XIX – початку XX ст. Київ : Наукова думка, 2015. 312 с.
14. Когут З. Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
15. Кравченко А. М. Основні напрямки інтегрування курсів історії України і української культури та всесвітньої історії у вищій школі. Гуманітарний часопис. 2022. № 1 (101). С. 45–52.
16. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб. Київ : Знання, 2003. 450 с.
17. Мацейків Т. І. Культурологічний підхід до навчання історії: теоретичні засади та практичні орієнтири. Педагогічний дискурс. 2020. № 28. С. 39–47.
18. Мацейків Т. І. Теоретико-методичні засади реалізації культурологічної складової у процесі навчання історії. Наук. зб. Ін-ту педагогіки НАПН України. 2019. Вип. 12. С. 45–53.
19. Методичні вказівки з навчальної дисципліни «Історія та культура України». Харків : НТУ «ХПІ», 2023. 48 с.
20. Мисан В. О. Перші кроки до історії : навч.-метод. посіб. Київ : Генеза, 2002. 127 с.
21. Модельні навчальні програми громадянської та історичної освітньої галузі для 7–9 класів. Інститут модернізації змісту освіти. URL: https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/hromadians-ka-ta-istorychna-osvitnia-haluz/ (дата звернення: 20.04.2026).
22. Навчальні програми з історії України для 5–9 класів : затверджено наказом МОН України від 21.02.2019 № 236. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas (дата звернення: 20.04.2026).

23. Осовська О. Сучасні підходи до інтеграції історії та культури у змісті шкільної освіти. Історія та суспільствознавство в школах України. 2021. № 3. С. 3–8.
24. Педагоги України другої половини XIX – початку XXI ст. : енцикл. словник / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Педагогічна думка, 2014. 630 с.
25. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : метод. посіб. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2018. 208 с.
26. Пометун О. І. Методика розвитку критичного мислення учнів на уроках історії. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2018. Вип. 64. С. 107–115.
27. Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-ге вид., випр. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.
28. Приходько В. П. Культурологічний компонент шкільного курсу «Історія України» та його роль у формуванні національної ідентичності учнів. Гілея. 2019. Вип. 140. С. 233–238.
29. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 20.04.2026).
30. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20 (дата звернення: 20.04.2026).
31. Програма зовнішнього незалежного оцінювання / НМТ з історії України 2026 року. Український центр оцінювання якості освіти. URL: https://testportal.gov.ua/programy-zno/ (дата звернення: 21.04.2026).
32. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 334 с.
33. Семчишин М. Тисяча років української культури : історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. Київ : Фенікс, 1993. 550 с.

34. Телак М. М. Михайло Грушевський як дослідник : монографія. Київ : Академперіодика, 2011. 248 с.
35. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Ч. 1 : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Генеза, 2010. 352 с.
36. Українська культура в іменах : довідник / за ред. В. Д. Відейка. Київ : Генеза, 2007. 480 с.
37. Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Рукописна та книжкова спадщина України. 2010. Вип. 14. С. 187–205.
38. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії : навч.-метод. посіб. Київ : Вища школа, 2010. 246 с.
39. ZNO.osvita.ua : освітній портал підготовки до ЗНО. URL: https://zno.osvita.ua (дата звернення: 21.04.2026).